

Borhy László (1963) régész, ókortörténész, az MTA doktora, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Ókori Régészeti Tanszék. Kutatási területe a latin epigraphia, római hadtörténet és ókori művészettörténet. Szerkesztésével és tanulmányával kiegészítve jelent meg a *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora facsimile* kiadása (Pytheas Kiadó, Budapest, 2003).

Provincia-perszonifikációk, provincia-térképek és erődábrázolások a *Notitia Dignitatum*ban

Borhy László

A késő római időszak közigazgatás- és hadtörténetének egyik legfontosabb forrása a Kr. u. 4. század végén, minden bizonnyal Arcadius és Honorius császárok uralkodása alatt összeállított, többször aktualizált, módosított ún. *Notitia Dignitatum*. E dokumentum fennmaradásában, valamint a 9–16. század közötti többszörös kéziratosságot hagyományozódásában, sőt, 1552-ben első ízben, majd a 21. század elejéig újra és újra nyomtatott formában való megjelenítésében is nagy szerepet játszottak a hosszú-hosszú hivatali beosztásokat, csapatneveket, tartományi tisztséglislistákat kísérő, kiegészítő és szimbolikus nyelvezettel magyarázó illusztrációk. Szerepüket mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a *Notitia Dignitatum*-nak Koppenhágában olyan másolata (*Codex Gottorpiensis*) is fennmaradt, amely szövegrészeket nem, hanem kizárólag az illusztrációkat tartalmazza. A szóbanforgó forrás képmellékleteinek jelentőségére – és egyúttal a 9–10. századi eredeti másolása során az előkép stílusához való igazodásra, a „hitelességre” való törekvésre – vonatkozó megállapításunkat alátámasztja a müncheni II. sz. kódexben (*Codex Monacensis II*) fennmaradt bejegyzés, amely szerint a másolat elkészítését kezdeményező Ottheinrich pfalzi választófejedelem – miután elégedetlen volt a saját korának ízlése szerint, azaz reneszánsz stílusban értelmezett motívumokkal – az illusztrációkat a speyeri kódex (*Codex Spirensis*) eredeti stílusához ragaszkodva – mindössze két évvel az első nyomtatott példány (Bázel, 1552, ed. *Sigismundus Gelenius*) kiadása előtt – újra elkészíttette.

Mivel a *Notitia Dignitatum* kutatásában jelentőségéhez képest lényegesen kisebb hangsúlyt kap a képi ábrázolásokkal, jelentésükkel, szerepükkel, szimbolikus nyelvezetükkel való foglalkozás, az alábbiakban az illusztrációk egy részének, nevezetesen a provincia-perszonifikációknak, térképeknek és erődábrázolásoknak a kapcsán szeretnénk bemutatni azt, hogy miért is kell a *Notitia Dignitatum* elemzése során a forrás egészének megértéséhez a szöveget az ábrázolásokkal együtt kezelni.

A *Notitia Dignitatum* keleti és nyugati birodalomrészeire vonatkozó kezdő fejezeteiben, amelyek a magas rangú tisztviselő hivatalát (*praefectus praetorio*, *praefectus urbis Romae*, *praefectus augustalis*, *proconsul*, *consularis*, *corrector*, és csak Nyugaton a *vicarius*) mutatják be, máris összefüggés látható az ún. *theca* (császárszoborportréval díszített, lábakon álló állványzat, a német szakirodalomban „Bildstandard”) megléte és a jelvényvel ellátott fejezetek ábrázolásai között. Megfigyelhető ugyanis, hogy azokban a fejezetekben, amelyekben a *theca* megjelenik, minden esetben a dioecesisek illetve a provinciák női – *Palaestina* esetében férfi – egészalakos vagy büszkös perszonifikációi (1. kép), illetve *Apulia et Calabria* valamint *Dalmatia* esetében erőd-szerű épületek utalnak az adott területre. A *Notitia Dignitatum* a provincia-megszemélyesítések tekintetében is némi következetességet mutat bizonyos rangok és attribútumaik között: a két feltüntetett *consularis* hivatali jelvényei között a *theca* megjelenítésén túl azonos típusú tartomány-meg-

1. kép: Campania perszonifikációja

személyesítés, mégpedig ülő egészalak látható, fejükön falkoronával (*corona muralis*), kezükben a tartomány nevét feltüntető *signummal* (ND Or. XLIII.: *Consularis Palaestinae*; ND Occ. XLIII.: *Consularis Campaniae*). Az a meglepő és szokatlan tény, hogy *Palaestina* perszonifikációja szakállas, robusztus izomzatú férfialak (2. kép), többféleképpen magyarázható. A legkézenfekvőbb magyarázat az lehetne, hogy a középkori másolók hibájának rójuk fel az egyébként minden további attribútumával (*corona muralis*, *cornu copiae*, *chiton*, *himation*) a női provincia-perszonifikációkhoz közelítő *Palaestina*-megszemélyesítés nemének „megváltoztatását”.

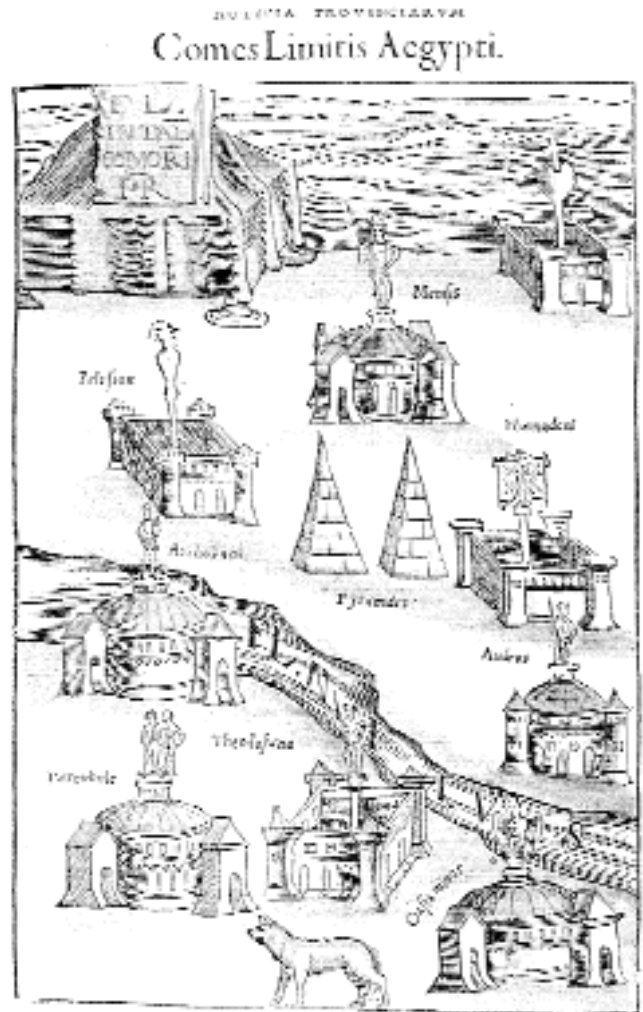
Közelebb juthatunk azonban a férfialak ábrázolásának megértéséhez, ha alaposabban szemügyre vesszük azt a környezetet, amelyben megjelenik: a *Notitia Dignitatum*ban ugyanis egyedül itt fordul elő az árkádok kapuval áttört, a kézirat példányokban kváderkövekből épített, S. Ghelen kiadásában azonban némi módosuláson átment városfal, amely előtt, pontosabban az íves kapuba helyezve a tartományt megszemélyesítő férfialak ül. A császári reprezentációban a városkapu volt az a hely, ahol az adott városba látogató, vagy azon átutazó uralkodót (*adventus Augusti*) ünnepi külsőségek közepette fogadták. Ugyanitt hirdettek ki *decretumokat* vagy bírói ítéleteket a hatalom képviselői is. Ezért a városkapuban a császár vagy képviselője számára felállított trónus a központi császári hatalomra, pontosabban annak a *consularis* személyében való megtestesítésére utal, és ebben az összefüggésben érthetjük meg az egyébként szokatlan, férfi alakot. Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy ebben az esetben nem annyira tartomány-perszonifikációról, mint inkább a császárt képviselő *consularist* és annak hatalmát megszemélyesítő figuráról van szó.

A tartományokat a megszemélyesítések mellett vagy fölött elhelyezett feliratok teszik azonosíthatóvá. A perszonifikációk fejét *corona muralis* vagy/és *nimbus* díszíti, kezükben pedig az általuk szimbolizált tartomány gazdagságára (pl. aranyakkal megtöltött tálca – pl. ND Or. III. 2–3.: *Macedonia*, *Dacia*), fontos terményeire (pl. búza – pl. ND Occ. XVIII.: *Africa*) vonatkozó attribútumok láthatók. Érdekes azt is megjegyezni, hogy míg a kézirat források, főleg a müncheni II. számú kódex, az ókori előképhez ragaszkodva *chi-tonban* és *himationban* ábrázolják a nőalakokat, a S. Ghelen-féle kiadásban ezek korhű, 16. századi öltözékben jelennek meg.

A *Notitia Dignitatum* következő fejezeteiben az egyes tartományok

2. kép: *Consularis provinciae Palaestinae*

3. kép: Aegyptus ábrázolása a Nílussal (Flumen Nilus) és a piramisokkal (Pyramides)

katonai és polgári igazgatását ellátó *proconsulok*, *vicariusok*, *comesek*, a keleti *praefectus Augusti*, *duxok*, *consularisok*, *correctorok* és *praesések* hivatali attribútumai – a hatáskörükbe utalt provincia térképe, erődökkel, városokkal, határállomásokkal – jellegüket tekintve hasonlóak az előző típusú hivatalnokok attribútumaihoz. A tartományokat a helyőrségeket, hivatali székhelyeket és közigazgatási központokat szimbolizáló helységneveken túl az egyes tartományokat leginkább jellemző történelmi nevezetességek (pl. Egyiptomban a piramisok: ND Or. XXVIII., ld. 3. kép), állatok (Isauriában a *Mons Taurus*ban szarvas: ND Or. XXIX.; *Palaestinában* farkas: ND Or. XXXIV.; *Arabiában* kígyók és sasok: ND Or. XXXVII.), a tartományokat átszelő folyók (Egyiptomban a Nílus: ND Or. XXVIII., XXXI. *FL(umen) NILUS* felirattal, ld. 3. kép; *Palaestinában* a Jordán folyó: ND Or. XXXIV. *FL(umen) IORDANIS* felirattal; *Mesopotamiában* a Tigris és az Euphratés: ND Or. XXXVI., *FL(umen) TIGRIS* és *FL(umen) EUFRATES* felirattal; *Scythiában* a Duna: ND Or. XXXIX., *FL(umen) DANUVIUS* felirattal), a területükön levő hegyek (Isauriában a *Mons Taurus*: ND Or. XXIX., *MONS TAURUS* felirattal; *Italiát* az Appennini-félszigeten húzódo magas hegyek és az *ITALIA* felirat jellemzi: ND Occ. XXIV.), a tartományt határoló ten-

4. kép: Britannia ábrázolása szigetként

által határolt tartományként látjuk: a képmező jobb alsó sarkában a tenger kékje csillan meg, magát a tartományt pedig jellegzetes tájábrázolás jelképezi, amelyen fenyők és kopár ágú fák éppúgy megjelennek, mint a távolban húzódó hegyek, a lábuknál felsejlő, fallal körülvelt messzi város képével, amelyből még egy dóm kupolája is kimagasodik (ND Or. XXI., ld. 5. kép).

A tartomány-térképekről és tartomány-ábrázolásokról összefoglalóan elmondható, hogy a keleti birodalomrész fejezetei sokkal több, az adott tartomány földrajzi viszonyaira, adottságaira, sőt, történelmi emlékeire vagy állatvilágára történő utalást tartalmaznak, mint a nyugati birodalomrész hasonló jellegű fejezetei. Ez utóbbiak – a négyszer is szigetként megjelenített *Britanniától* és az Alpok által határolva díszített *Italiától* eltekintve – szinte mind schématiszus „helyőrség- és városjegyzéknek” tekinthetők (ND Or. XXXII.: *Phoenicia*, XXXIII.: *Syria*, XXXV.: *Osrhoena*, XL.: *Moesia secunda*, XLI.: *Moesia prima*, XLII.: *Dacia ripensis*; ND Occ. XXV.: *Africa*, XXVI.: *Tingitania*, XXX.: *Mauritania*, XXXI.: *provincia Tripolitana*, XXXII.: *Pannonia secunda ripariensis et Savia*, XXXIII.: *Valeria*, ld. 6. kép, XXXIV.: *Pannonia prima et Noricum ripense*, XXXV.: *Raetia*, XXXVII.: *tractus Armoricanus*, XXXVIII.: *Belgica secunda*, XLI.: *dux Mogontiacensis*). Érdekes módon a Duna csak a keleti birodalomrészhez tartozó *Scythia* tartomány leírásában tűnik fel, noha egyrészt az egyiptomi Nílus kétszeri ábrázolásához hasonlóan megjelenhetett volna Keleten még egyszer, nevezetesen *Dacia ripensis* fejezetében (ND Or. XLII.), nem is beszélve a nyugati birodalomrészben négy fejezetben tárgyalt, Duna által határolt hat határtartományról (*Pannonia secunda ripariensis et Savia*, *Valeria*, *Pannonia prima et Noricum ripense*, *Raetia* – ND Occ. XXXII., XXXIII., XXXIV., XXXV.), amelyek egyikében sem bukkan fel a *Danuvius* ábrázolása. Ennek kapcsán érdemes idézni a *Notitia Dignitatum* ábrázolásairól disszertációt író P. C. Berger véleményét a két tartományrész föld-

rajzi viszonyainak ábrázolásában mutatkozó különbségről: „Az a valaki (vagy valakik), aki a keleti határok parancsnokainak térképszerű jelvényeit megrajzolta, minden bizonynyal rendelkezett némi földrajzi ismerettel, amellyel a topographiai utalások alkalmankénti pontossága magyarázható.”

A két birodalomrészt bemutató fejezetek motívumkin-

cse közötti másik különbség abban ragadható meg, hogy míg Nyugaton három tartományt is csak egyetlen erődítmény feltüntetésével, *pars pro toto*-szerűen jelenítenek meg (*provincia Sequanici, Apulia et Calabria, provincia Dalmatia* – ND Occ. XXXVI., XLIV., XLV.), addig Keleten, ahol csak *Thebais* jelenik meg ily módon (ND Or. XLIV.), ez az ábrázolásmód kevésbé tekinthető jellemzőnek. Végül érdemes megjegyezni, hogy a provinciaterképeken elhelyezett erődítmények nem a topographiai valóságot jelenítik meg, hanem az előző fejezetek csapatlistáin belül érvényesülő hierarchiát tükrözik: a csapatlistákon az első helyen említett – azaz legmagasabb rangú – csapatok helyőrsége a térképen a legmagasabb ponton helyezkedik el, s ennek megfelelően halad az utolsó helyen feltüntetett – tehát legalacsonyabb rangú – egység garnizonja felé, amely ennek a felfogásnak megfelelően a térkép alján látható.

„Az a valaki (vagy valakik), aki a keleti határok parancsnokainak térképszerű jelvényeit megrajzolta, minden bizonynyal rendelkezett némi földrajzi ismerettel, amellyel a topographiai utalások alkalmankénti pontossága magyarázható.”

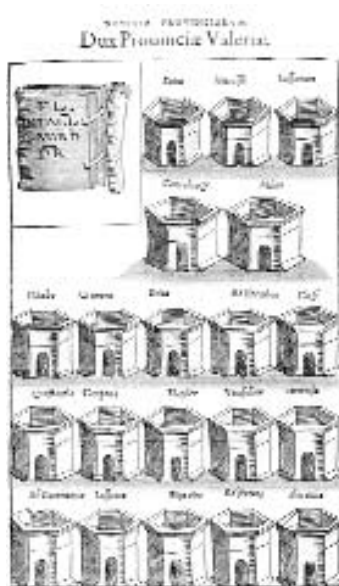
A két birodalomrészt bemutató fejezetek motívumkin-

NOTITIA PROVINCIARVM

Proconful Achaia.

5. kép: Achaia perszonifikációja reneszánsz városképpel, a táj jellegzetességeit hangsúlyozó hegyekkel, kopár fákkal, és a kép sarkában a tengerre való utalással

6. kép: A pannoniai Valeria tartomány határerődjeinek schématiszus megjelenítése

len, városfallal körülvett – köztük azonban jellegzetesen késő középkori, ún. „steinernes Diehlenhaus” típusú – épületcsoport segítségével szimbolizált tartományok esetében jutnak érvényre.

A fametszetekhez használt kliséknek köszönhetően az erődábrák repertoire-ja bőséges ugyan, de mégiscsak zártnak, és gyakran ismétlődőnek tekinthető. Egyes ábrák pedig nemcsak a két birodalomrészben köszönnek vissza változatlan formában, de ugyanazon birodalomrészben belül is ismétlődnek.

Míg a középkori kéziratos példányok magukon viselik az egyszerre madárperspektívából és szemből történő városábrázolás késő ókori stílusjegyeit, a S. Ghelen-féle kiadás már a késő gótika és a reneszánsz korának építészetét stilizálja: a metszteken mérműves ablakok, középkori várak, reneszánsz rotundák, *oculusos* kupolával fedett hexagonális épületek láthatók, de megtalálhatók a fantáziaszulte, négy félköríves oldalfalból álló erődformák is (7. kép). Az ókori előképek leginkább csak az egyet-

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a *Notitia Dignitatum* hivatali listáit kísérő illusztrációk között a provincia-perszonifikációk és -térképek az adott tartományra leginkább jellemző, földrajzi elhelyezkedésre, a gazdaságban betöltött szerepére vonatkozó jellegzetességeket foglalják össze tömören. Mindezek a keleti birodalomrész vonatkozásában pontosabb ismeretekre engednek következtetni, ugyanakkor nyugaton – Britannia kivételével – a legalapvetőbb és legkézenfekvőbb kísérőinformációk fel-tüntetését is mellőzi a forrás.

7. kép: Reneszánsz vár- és városábrázolás a S. Gelenius-féle kiadásban

IRODALOM

A képmellékletek Borhy László *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora* című könyvének (Budapest, Pytheas Kiadó, 2003) 35., 37., 49., 77., 133., 143., 160. oldaláról kerültek átvételre.

A kötet megrendelhető a www.pytheas.hu címen